

П. В. Діхтєвський,
доктор юридичних наук,
професор

О. В. Філонов,
кандидат юридичних наук,
доцент

ДОСВІД БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Стаття присвячена науковому аналізу історичних умов розвитку політичних сил терористичного спрямування в українських землях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. та засад діяльності поліції й жандармерії з протидії тероризму.

Ключові слова: терор, тероризм, політична партія, поліція, жандармерія, діяльність, боротьба, протидія

Початок XXI століття характеризується цілою низкою значних подій у багатьох сферах суспільного життя, які здійснюють вплив на розвиток усього світу та України. Одна з них – активізація терористичних організацій, здійснення терористичних актів або реальна загроза вчинення таких дій. Тероризм у всіх його формах і проявах і за своїми масштабами й інтенсивністю перетворився в сучасних умовах на одну з найгостріших і злободенних проблем, що має глобальну значущість.

Автори переважної більшості робіт розглядають питання генези тероризму та його характеристик у світовому контексті (І. Александер, У. Бек, Т.С. Боярин-Созонович, В.В. Витюк, Н.В. Жданов, У. Лакер, Е.Г. Ляхов, Л.А. Моджорян, Д. Рапопорт, М. П. Уилкінсон та інші). Але ж праць, які б узагальнювали досвід поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії щодо протидії тероризму з історико-правової точки зору, ще на жаль, не існує.

У той самій час тероризм як явище соціальної дійсності став активно привертати увагу вчених різних напрямків суспільних наук. До нього все частіше звертаються: історики, правознавці, політологи, соціологи, фахівці з конфліктології та поведінкової психології й інші вчені. У межах західної наукової традиції йде формування нової суспільної дисципліни, присвяченої аналізу тероризму – терології, яка, на наш погляд, носить більш практично-прикладний, ніж академічний характер. Проте, робіт, що носять комплексний історико-правовий характер, недостатньо.

Крім того, досвід боротьби з тероризмом, що існував у минулому, враховується та застосовується, на нашу думку не зовсім повно.

Метою статті є розглянути умови розвитку політичних сил терористичного спрямування в українських землях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. та засад діяльності поліції й жандармерії з протидії тероризму.

Як відомо, друга половина XIX – початок XX ст. в українських землях, які знаходилися у складі Російської імперії, проходила в умовах досить масштабних соціальних та правових реформ. У цей період в Україні бурхливо розвивається промисловість та буржуазні економічні відносини. Так, вже наприкінці XIX ст. Україна стала основним кам'яновугільним районом Російської імперії, відтіснивши на друге місце старі райони гірничої промисловості. У 1900 р. Україна давала більше ніж половину чавуну, який вироблявся в Росії, та дві третини кам'яного вугілля. Початок XX ст. характеризувався швидким розвитком в Україні визвольного руху, який виявлявся в різних формах. Під впливом цих процесів поступово та невідмінно змінювалися соціальна структура населення, методи управління та фінансування, створювалися організовані політичні сили. Деякі з них вважали провідними методами досягнення своєї політичної мети терор. Це народники, соціал-революціонери, анархісти.

У принципі, всі сили радикального спрямування переслідують політичні цілі та можуть бути, у широкому сенсі слова, віднесені до розряду політичних партій. Виходячи з думки дореволюційного правознавця Г. Елінека, власне політичними можна назвати ті екстремістські угруповання, які прагнули до досягнення політичних завдань, пов'язаних із захопленням влади, ста-

вили завдання, досягти які можна тільки революційно-терористичним шляхом.

На території України діяли кілька основних політичних партій подібного роду. Насамперед слід назвати Російську соціал-демократичну робочу партію та партію соціалістів-революціонерів. Обидві партії відрізнялися великим рівнем політичної агресії та були орієнтовані на самі різні соціальні верстви населення: робітників, селян, інтелігенцію, державних службовців.

Але на початку ХХ століття політичних організацій, які тією чи іншою мірою дотримувалися терористичної тактики, було значно більше. Наприклад, в 1900 році в Мінську була створена «Робоча партія політичного звільнення Росії», яка ставила терористичні цілі. Було багато інших дрібних політичних організацій, що сповідали революційний терор.

Ще один вид партій – етно-націоналістичні; у дореволюційній Росії їх називали «національними партіями». Г. Елінек відносить національні й релігійні партії до розряду «не справжніх», «тому що всяка справжня партія повинна мати певну широку програму державної політики, що неможливо з погляду певної національності або релігії» [1, с. 70.] Але ці «несправжні» партії проводили самий справжній терор проти держави й проти людей інших національностей.

Росія формувалася та тривалий час існувала як багатонаціональна імперія. Організатори революційно-терористичного руху зосередили свої зусилля на підбурюванні неросійських верств населення. Революційний і революційно-терористичний рух носив яскраво виражений соціально-територіальний характер. Революційний терор одержав найбільш кримінальне вираження саме на окраїнах імперії, і це було одним з наслідків діяльності національних партій.

Серед партій національної спрямованості політичного спектру Російської імперії можна виділити й українські партії. Антиросійський революційно-терористичний рух багато в чому був пов'язаний з Україною. Саме тут зародилося основне ядро бойовиків «Землі та волі», «Народної волі» тощо. На початку ХХ століття на території України діяли: «Революційна українська партія», що проповідувала принципи самостійної України, Український Союз «Співка» (інша назва – Українська соціал-демократична партія «Співка»), Українська національно-демократична партія, Українська революційна партія («самостійників»), Українська радикально-демократична партія (ставила завдання зміни законів і форми правління в Російській імперії, а також ліквідації збройних сил і заміни їх міліцією; надання українській мові статусу державного й ін.).

Поряд з названими партіями були й більш дрібні, наприклад, Українська народна партія. Вона прославилася тим, що організувала восени 1904 року підрив у Харкові пам'ятника Пушкіну. Мотивом цього теракту було те, що, нібито, в поемі «Полтава» він образив почуття українського народу.

Перераховані радикальні партії не можна не розглядати як суто кримінальні формування, створені для рішення антидержавних завдань. На відміну від «Народної волі» вони мали більш складний тип організації: структури, що генерують, виробляють екстремістські ідеї; і виконавчі структури, куди входили відбірні підрозділи – різного роду гуртки, секції; агітаційно-пропагандистські – найчастіше недільні школи; розвідувальні й контррозвідувальні підрозділи; терористичні формування – бойові групи й організації, партизанські загони; структури постачання та забезпечення й ін.

Практично всі партії відразу ж починали випускати друковану продукцію. Про увагу, яка приділялася пропаганді терору, можна судити по одній тільки партії соціалістів-революціонерів. У 1902 році вона випустила 317 тисяч екземплярів листків і брошур підбурюючого характеру загальним обсягом 1059000 сторінок. У 1903 році партія випустила 395 тисяч екземплярів видань загальним обсягом 2 049 500 сторінок. За два роки партія витратила на видання агітаційної літератури 145 тисяч франків. Основний зміст був присвячений завданням терору [2, с. 98]. У розпал революційного терору, у першій половині 1906 року, партія соціалістів-революціонерів видавала більше 20 щоденних газет екстремістського змісту. Тільки в Москві та Петербурзі було видано до 250 книг і брошур загальним тиражем близько 4 мільйонів екземплярів, які розповсюджувалися й в українських землях.

Займаючись підбурюючою діяльністю, названі партії не тільки формулювали «благі загальнонародні цілі», але й указували, хто заважає досягти їх мирним шляхом. Тим самим формувалася «образ ворога», тобто об'єкт терору, що підлягає знищенню.

На початку ХХ ст. у великих містах Півдня України крім терористичних організацій, які мали послідовне теоретичне обґрунтування своєї діяльності, діяли стихійні угруповання та одиниці, що здійснювали соціальний протест у вигляді так званого «безмотивного терору» – вчиняли акції залякування, не висуваючи конкретних вимог.

Можна виділити кілька основних риси тероризму, які знаходили прояв в діях російських терористичних партій та угруповань:

1. Тероризм був частиною політичної стратегії, а здійснювані терористичні акти виправдувалися деякою політичною і іншою ідеологією і програмою.

2. Діяльність терористів завжди групова, організаційна, а не індивідуальна, навіть якщо групи нечисленні.

3. Терористичні акції терористи і їх організатори обґрунтовували (виправдовували) деякою політичною і іншою ідеологією і програмою.

4. Наявність лідерів, здатних мобілізувати людей на здійснення терористичних актів.

5. Тероризм проявляється в актах соціально і політично неприйняттого насильства.

6. Існує модель символічного і представницького (репрезентативного) вибору жертв і об'єктів тероризму.

7. Будь-який політичний рух здійснюваними терористичними актами навмисно прагне зробити насильством психологічну дію на певні групи населення з тим, щоб змінити їх відношення або політичну поведінку (за суттю – соціальний вибір).

У діяльності антитерористичного спрямування царським урядом активно були задіяні як державні так і недержавні органи. Обов'язок протистояти замахам на державний лад та громадський спокій, серед іншого, покладалася на Військове міністерство, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ і Міністерство фінансів. Крім того, тією чи іншою мірою офіційна влада використовувала громадські рухи і громадські партії монархічного толку.

Але слід зауважити, що деякі монархічні сили в умовах революційних подій початку ХХ ст. зазнали радикалізації та вдалися до терористичних методів діяльності. Такі суспільні сили зазвичай називаються чорною сотнею, до якої прийнято включати кілька десятків союзів та організацій, які, не маючи єдиної ідеології, проголошували себе нащадками слов'янофілів та намагалися керуватися теорією «офіційної народності», створеною графом С.С. Уваровим та М.П. Погодіним. Найбільшими з них були «Союз русского народа», «Русское Собрание», «Монархическая партия» та «Союз Михаила Архангела». Жовтневі погроми 1905 року, що відбулися у містах Півдня, враховуючи мету залякування населення можна віднести до акцій терористичного спрямування [3, с. 32].

Отже, необхідно розглянути на яких організаційно-правових засадах базувалася діяльність поліції, жандармерії та спеціальних служб Ро-

сійської імперії, які вели боротьбу проти тероризму.

Царський уряд мав досить тривалий досвід становлення і розвитку різних державних і правових інститутів, які покликані були здійснювати охорону державного та суспільного ладу, громадської безпеки тощо. Важливою складовою цієї діяльності була боротьба з проявами тероризму.

Спеціалізованими правоохоронними органами, що здійснювали протитерористичну діяльність були спеціальні служби («особливий загін», палацова охорона, загін рухливої охорони і палацова агентура управління палацового коменданта, а також Департамент поліції, корпус жандармів і охоронні відділення МВС). При цьому складові підрозділи МВС та жандармерії діяли на території українських земель, що входили до складу імперії. До системи МВС були включені як підрозділи, метою яких була протидія тероризму, так й підрозділи, що вели боротьбу з загально кримінальною злочинністю [4, с. 46-48.].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. структура та правова регламентація цих органів зазнали суттєвих змін порівняно з попереднім періодом. Були розроблені та набрали чинності «Тимчасові правила про облаштування поліції» (1862 р.) та «Положення про Корпус жандармів» (1867 р.), які визначали основні моменти поліцейської діяльності практично до лютого 1917 р. [5, с. 73.].

Формування підрозділів здійснювалося за територіальним принципом з урахуванням географічних, соціальних і етнічних умов; провадилася спеціалізація поліцейських органів; простежується тенденція до зростання чисельності усіх видів правоохоронних органів. Останній чинник найбільш яскраво проявлявся після так званих революційних подій 1905-1907 рр.

Особливе місце у ряді органів охорони правопорядку російської держави займала політична поліція. У губернії її представляли підрозділи жандармерії, діяльність яких цілком спрямовувалася на забезпечення безпеки режиму та боротьбу з терором. На відміну від загальної поліції організаційна структура й система управління жандармерії змінювалася більш повільно.

Поліція у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була одним з основних виконавчих органів держави, жандармерія виконавчих функцій не виконувала.

Разом з тим слід відзначити, що обов'язки посадових осіб поліції не систематизувалися. Але в досліджуваній період була здійснена правова регламентація стадій і етапів кримінально-процесуальної діяльності поліцейських органів та жандармерії.

Органи політичного розшуку Російської імперії активно використовували у боротьбі з тероризмом та іншими замахами на суспільний і державний устрій адміністративно-поліцейські заходи, які могли застосовувати як органи загальної виконавчої поліції, так і безпосередньо політична поліція. До числа таких заходів належали: поліцейський нагляд, поліцейський арешт, адміністративна висилка та заслання.

Кінцевою метою діяльності спеціальних служб Росії по боротьбі з тероризмом було викривання терористів у вчиненні злочинів і притягнення їх до відповідальності.

Концептуальним обґрунтуванням форм та методів діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії була теорія «державної користі». Антидержавний терор завжди супроводжується масовими вбивствами, руйнуваннями, порушенням громадського спокою. У цих умовах держава намагалася брати на себе функції гаранта збереження нормального соціального буття та розвитку. Здається, що цей підхід може певною мірою бути використаний і в сучасних умовах. Але треба враховувати, що тероризм здійснює замах на фундаментальні права людини. Оскільки гарантом прав особи виступає держава, вона повинна вживати заходи для самозбереження, у тому числі з використанням надзвичайних заходів.

Отже, протидія тероризму в українських землях Російської імперії будувалася на успішному поєднанні зусиль державних органів та громадських об'єднань і оптимальному на той період ідеологічному обґрунтуванні можливості вживання надзвичайних дій та заходів. У сучасних умовах саме цей досвід, на нашу думку, може бути використаний для успішної боротьби з тероризмом.

У сучасних умовах суттєвим чинником, що сприяє успішній протидії тероризму є, насамперед, стабілізація економічного і політичного

стану в більшості країн світу, зміцнення демократичних принципів в їх суспільно-політичному житті. Необхідно сформувати нормальне громадянське суспільство, в якому різко звужиться соціальна база тероризму. Інша важлива передумова – вироблення і втілення демократичних традицій на ґрунті більш активного залучення до роботи з громадськістю конструктивних сил державницького спрямування.

Необхідність вдосконалення діяльності правоохоронних органів України, що ведуть профілактику та боротьбу з проявами тероризму, потребує подальшого наукового вивчення та узагальнення форм та методів протидії тероризму, які застосовували правоохоронні органи Російської імперії.

Література

1. *Общее учение о государстве* (Право современного государства: Соч. д-ра Георга Еллинека, проф. Гейдельберг. ун-та.) / Пер. под ред. прив.-доц. С.-Петербур. ун-та В. М. Гессена и Л. В. Шалланда. – С-Пб.: т-во «Общественная польза», 1903. – 532 с.

2. *Маслов П. П. Народнические партии.* / П.П. Маслов. // *Общественное движение в России в начале XX века.* – Т. III. – кн. 5. – СПб. – 1914. – 220 с.

3. *Дудар О.В. Тероризм як метод діяльності чорносотенних організацій (1905 - 1917 рр.)* / О.В. Дудар // *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка.* – 2004. – N 18. – 30-34 с.

4. *Романова Галина Валентиновна. Борьба подразделений политической полиции Поволжья с революционным террором в 1905-1907 гг.*: Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 : / Галина Валентиновна Романова. – Казань, 2004 – 300 с.

5. *История полиции дореволюционной России: Сборник документов и материалов по истории государства и права.* – М.: МВШМ МВД СССР, 1981. – 94 с.

П.В. Дихтиевский, А. В. Филонов

Опыт борьбы с терроризмом в Российской империи и возможности его применения в современных условиях.

Статья посвящена научному анализу исторических условий развития в украинских землях Российской империи во второй половине XIX – в начале XX в. политических сил террористической направленности и принципов деятельности полиции и жандармерии по противодействию терроризму.

P.V. Dihtiyevskij, A. V. Filonov

Experience of fight against terrorism in the Russian empire and possibility of his application in modern terms.

The article is devoted to the scientific analysis of the historical conditions of the development of different political forces which have a terrorist orientation in the Ukrainian lands of the Russian empire and the main principles of the antiterrorist activity of the police and gendarmerie in the second half of the nineteenth century and in the beginning of the twentieth century.